

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕРЕЖИТКИ ЯЗИЧНИЦЬКИХ ВІРУВАНЬ У ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ (XII – перша половина XIII ст.)

Ігор Возний

Одним із важливих завдань сучасної історичної науки є вивчення духовної культури слов'ян у різні хронологічні періоди. Немаловажного значення в цьому набуває дослідження питань еволюції язичництва і християнства. Їхнього взаємопроникнення та взаємодію. Вивчення даних проблем допомагає значна кількість різноманітних матеріалів. Більшу і постійно зростаючу частину цих матеріалів складає археологічний, узагальнення якого як джерела з історії духовної культури здійснюється на сьогодні далеко не повною мірою.

На теренах Пруто-Дністровського межиріччя в результаті археологічних досліджень здобуті значні матеріали, які в певній мірі стосуються духовної культури місцевого населення. Вони вказують, що після прийняття християнства, язичницькі вірування, які прийшли із глибокої давнини і стали основою всіх пізніших світових релігій досить повільно відступали під тиском нової віри [15, с.11]. У свій час П.П. Толочко зазначав: „пластунство релігійних вірувань є природним і закономірним явищем розвитку кожного суспільства, і було б дивним, якби Русь виділялася у цьому плані” [36, с.261]. Незважаючи на енергійні заходи державної влади з ліквідації язичницьких культів, християнство поширювалася на Русі повільно і період його остаточного утвердження продовжувався більше століття. У боротьбі з язичництвом церква змушена була пристосовуватися, ввічати в себе язичницькі народні обряди. Про це потурбувалося саме християнське духовенство для того, щоб зробити нову віру більш сприйнятливою для народу. Але християнство лише частково знищило язичництво, замінивши старий пантеон новими богами і ввівши їх у традиційні обряди і звичаї, а язичницьким богам і духам був наданий статус нечистої сили. Тому за суттю своєю народна духовна культура залишалася язичницькою. Інакше і не могло бути, адже принципу змішаності у матеріальній культурі протистоять принципи поширення у культурі духовній [37, с.11].

Християнство у своїй практиці широко використовувало первісну магію, наприклад, молебень про дощ, коли священник кропить поля „святою” водою, нічим не відрізняється від дій первісного жерця який прагнув таким же магичним шляхом умовити небеса окропити поля „живим” дощем [25, с.390].

Про те, наскільки міцно утримувалося язичництво в народі, свідчить той факт, що майже до XV ст., особливо в глухих закутках країни, люди поклонялися язичницьким богам, і стара віра існувала поряд з новою. Як відзначав Б. О. Рибаків, у світогляді руських людей навіть через два століття після хрещення язичництво, напевно, не тільки вживалося з християнством, але й значною мірою переважало [24, с.49]. Ця народна філософія вироблялась віками, увійшла в плоть і кров наших предків, а тому не могла забути легко і відразу [14, с.313].

Археологічні матеріали, знайдені на давньоруських пам'ятках регіону, свідчать, що християнська релігія займала міцні позиції серед феодалної верхівки та міщан. Саме з ними пов'язані знахідки християнської символіки, рештки кам'яного храму, та дерев'яних церков. Дещо інша картина спостерігається у сільського населення, серед якого

збереглися значні язичницькі пережитки, а окремі общинники, очевидно, ще й у XII ст. поклонялися язичницьким богам.

Археологічні матеріали XII – першої половини XIII ст. з теренів Пруто-Дністровського межиріччя частково ілюструють твердження, що “и ныне по украинам молятся ему проклятому богу Перуну, и Хорсу, и Мокоши, и Вилам” [2, стб.762]. Ще у XVII ст. митрополит Макарій стверджував: “Таковы же скверные мольбища их: лес и камни, и реки, и болота, источники, и горы, и холмы, солнце и месяц, и звезды, и озера. И проще говоря, – всему существующему поклонялись яко Богу, и чтили, и жертвы приносили” [39, с. 548].

На досліджуваній території продовжують в цей час функціонувати кілька язичницьких городищ-святилищ, споруджених у попередні часи. Це Кулішівське, Бабинське, Нагорянське Зелена Липа. Галиця тощо (рис.1) [18, с.74-90; 19, с.38-56; 21, с.60; 22, с.25; 33, с.175; 34, с. 164-165; 35, с. 43]. У XII ст. на окремих святилищах були проведені значні роботи з їх реконструкції [34, с.163]. Можливо це говорить про ускладнення язичеських культів того періоду. Як вважає Б.О.Рибаків це пов'язано з ренесансом язичництва серед давньоруського населення, невдоволеного наступом церкви на його традиційний побут [26, с.773-775].

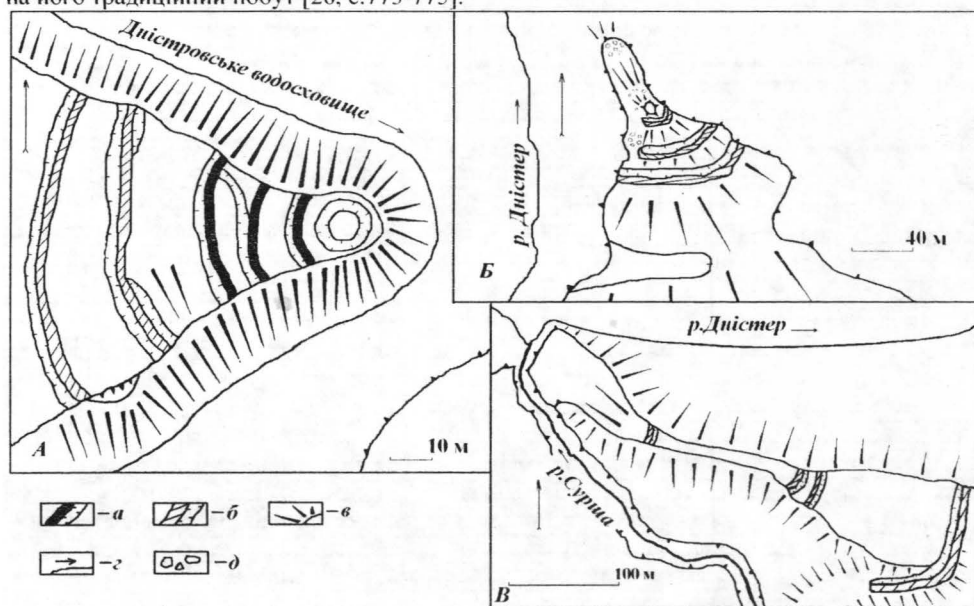

Рис. 1. Городища-святилища XII - XIII ст. Пруто-Дністровського межиріччя

A – Кулішівка; Б – Бабино, В – Нагоряни. а – вал та рів XII – XIII ст.; б – вал та рів раннього періоду; в – схили нагорбів; з – річка

Так на Кулішівському святилищі з трьох ліній валів та ровів слов'янського періоду, два з них (перший і третій) добудовувались у давньоруську добу. У XII ст. перший вал був добудований дерев'яною стіною з горизонтально покладених деревин, обмашених глиною. Третій вал має зверху залишки 1,2-метрової кам'яної вимостки (рис.1, А). За межами потрійної лінії валів, виявлено культурний шар XII - першої половини XIII ст. та уламки скляних браслетів [33, с. 175].

Можливо, у давньоруську добу ще функціонували Бакинське і Нагорянське городища-святилища (рис. 1, Б, В), що підтверджується знахідками матеріалів XI-XII ст. на території великого селища, яке розташовувалося біля підніжжя першого святилища, та на укріпленому майданчику другого [34, с. 164-165].

Крім язичницьких святилищ, що продовжували функціонувати після запровадження християнства, на території Пруто-Дністровського межиріччя тут науковцями виявлені культові язичницькі об'єкти споруджені у давньоруський час. Очевидно, для більш успішного конкурування з християнством язичники створюють нові культові споруди, які, за аналогією із західнослов'янськими отримали назву „храми ідолівські“ [12, с.182-214; 34, с.168]. Рештки однієї розкопані в ур. Турецька Криниця біля с. Зелена Липа (рис.2, А) [21, с. 60; 22, с. 25, 104; 32, с. 37; 34, с. 165-166; 36, с. 43].

Це була невелика дерев'яна споруда наземної конструкції розмірами 5,3 x 4,2 м. Храм орієнтований за сторонами світу. У центрі приміщення, очевидно стояв дерев'яний ідол від якого збереглася стовпова яма діаметром 0,6-0,7 м і глибиною 1,2 м з рештками згорілого стовпа. Перед нею, досліджене поховання чоловіка у округлій ямі діаметром приблизно 2 м і глибиною 0,4 м від рівня підлоги. Останнє здійснене за християнськими канонами: кістяк орієнтований головою на захід лежав у витягнутому положенні із складеними на грудях руками.

Храм з обох боків був оточений круглими ритуальними ямами діаметром 0,6 x 0,8 м, у яких розпалювався вогонь. Неподалік від нього, розташований видовбаний у скелі квадратний (2,1 x 2,1 м) колодязь глибиною 14,5 м. Він не досягає водоносного рівня і міг використовуватися у культових цілях.

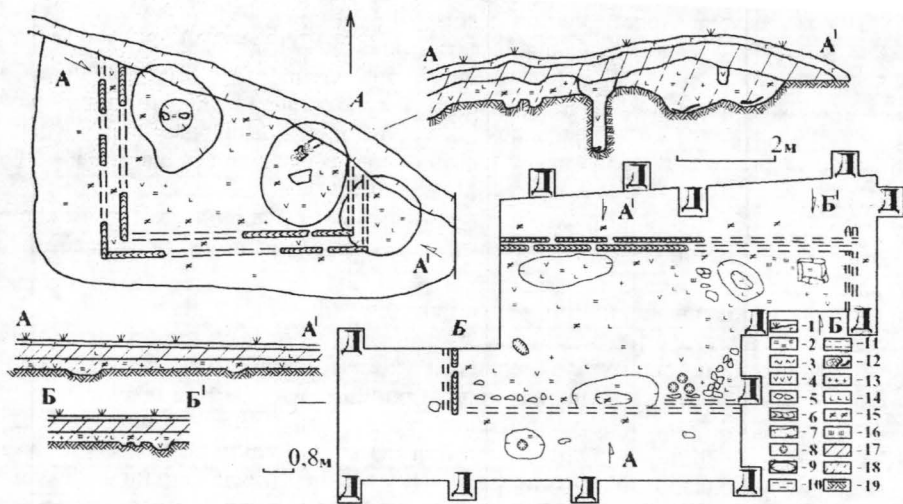

Рис. 2 Плани та розрізи язичеських "ідолівських храмів": А – Зелена Липа (за Б.Тимошуком); Б – Галиця (за С.Пивоваровим)

1 – гумус; 2 – перепалена глина; 3 – жовта глина; 4 – вугілля; 5 – камені; 6 – рештки дерев'яних колод; 7 – окоп; 8 – стовпові ямки; 9 – ями; 10 – попіл; 11 – сліди дерев'яних колод на материк; 12 – поховання; 13 – перепалені кістки; 14 – кераміка; 15 – обмазка; 16 – шлаки; 17 – сіра земля; 18 – мішана земля; 19 – материк.

Подібної конструкції культова споруда досліджена також поблизу с. Галиця в ур. Труфанова Криниця (рис.2, Б) [18, с. 74-90; 19, с. 38-56; 20, с. 102-111]. Це була орієнтована за сторонами світу прямокутна будівля розмірами 11,6 x 4,8 м. У східній частині приміщення знаходився, очевидно, п'єдестал для дерев'яного ідола у вигляді прямокутної конструкції з поставлених на ребро вапнякових плит. В центрі її знаходився підпрямокутний отвір і яма глибиною 0,4 м нижче рівня плит [19, с. 41].

Знахідки вищезгаданих язичницьких храмів які функціонували у XI – XII ст. підтверджують існування на землях Пруто-Дністровського межиріччя, як.

зрештою, і на інших територіях Давньоруської держави, періоду, коли існувала церковна організація з проповідями, правилами і ритуалами, а деєш неподалік теж самостійно продовжували жити „чистокровні” „язичники зі своєю системою уявлень і правил” [5, с.135]. Подібні язичницькі храми досліджені як на території розселення східних та і у західних слов'ян [17, с.112; 21, с.60; 22, с.107; 34, с.168-169; 42, с.198-204; 43, с.128-135; 44, с.135-144; 46, с.57-58].

Зберігся на Буковині у XII – першій половині XIII ст. і стародавній язичницький обряд „будівничої жертви”. Він існував практично у всіх народів при спорудженні будь-якої будівлі. „Будівнича жертва” - одна з етнографічних універсалій [4, с.55]. Якщо жертвні символи, процедурні моменти та інші засоби вираження ритуалу у них відрізнялись, то глибинна семантична модель була, напевно, подібною. На думку фахівців, спочатку у більшості народів при будівництві житла, укріплення, громадської будівлі в жертву приносили людину: „человеки начаша кумиры творити и кланяхусю имь и привожаха сыны своя и дщери и закалаху прид ними и бо вся земля осквернена” [1, стб.92; 3, с.160-162; 28, с.20]. Середньовічні легенди про замурування людей, а частіше дітей при закладці замків відомі в Германії, у сербів, хорватів [7, с.116-117; 8, с.200]. Це, як історичний факт, підтверджується місцевими хроніками і переказами [29, с.86]. Аналогічні літописні свідчення є і в русичів [1, стб.92].

Під час розкопок християнського храму XII – XIII ст. у літописному Василеві були виявлені рештки так званої „будівничої жертви” [11, с.40-41; 30, с.90; 35, с.24]. Спочатку при будівництві культової споруди, в стрічковий фундамент без замурування кам'яний саркофаг з похованням, але з часом, у стінах храму з'явилися великі тріщини і щоб ще більше задобрити богів, з південного боку були збудовані два контрфорси, що підпирали апсиду. У їхні фундаменти були замурувані дів віком до двох років. Ціком язичеський обряд у християнському храмі [13, с.129-133].

На території Північної Буковина збереглися народні легенди, які своїм корінням сягають у сиву давнину, що засвідчують факти замурування людської „будівничої жертви” [31, с.84].

Подібні людські будівничі жертви археологічно зафіксовані у Ризі, Суздалі [27, с.208-209; 39, с.210;].

Не менш поширеним був обряд закладання різних тварин як „будівничої жертви”, в залежності від їхньої ролі в язичницькому світогляді того чи іншого народу [41, с.334]. так, поляки при закладанні житла убивали півня і закопували його в землю в те місце, де буде стояти один із кутів будинку. Аналогічний обряд простежений у болгарів, білорусів, сербів [29, с.334]. півень в уяві давніх людей уособлював „зооморфний образ Перуна-громовержця”, який своїм дзвінким співом відганяв нечисту силу і оберігав від усякого зла.

Порівняльний аналіз вірувань східнослов'янських племен показує, що в народних повір'ях про тварин головне місце займають домашні і, насамперед, кінь. Заміну людського жертвоприношення домашньою твариною можна знайти вже в давнину у різних індоєвропейських народів, для яких культ коня був особливо характерний [10, с.102], бо кінь був незамінною і головною виробничою силою у господарстві землероба. Це зумовило поклоніння йому як тварині, яка своїми надприродними силами може впливати на урожайність полів [16, с.46]. Кінь був найпопулярнішим символом добра і щастя. Так, для захисту весільного почту, за давнім звичаєм, вибирали коней світлої масті. За німецькими повір'ями білі коні приносять дому щастя і захищають від злих духів.

Цікавий обряд принесення в жертву коня вдалося простежити під час розкопок Чорнівської укріпленої садиби [6, с.137-142]. У кам'яному фундаменті споруди виявлено нижню щелепу коня, на якій лежали ікла дикого кабана. В щелепу було вбите залізне долото, перпендикулярно до якого лежала залізна пластина. Під щелепою знаходились двоциліндровий залізний замок і черешковий наконечник стріли. Все це лежало на

уламках кераміки і було посипане зерном пшениці. Тут в наявності всі атрибути язичницького обряду. За словами Б. О. Рибаківа, "символіка ключа, замка елементарна - збереження майна сім'ї" [26, с.542]. Роль зубів хижих звірів теж не викликає сумнівів. Вони мали велике значення в культових обрядах і тому поширені майже на всій території України. "Всёй твари поклоняются, яко богу, и чтяху, и жертву приношаху кровию бисом" - зазначав літописець [2, стб.31]. Ще в кам'яну добу люди носили як обереги просвердлені зуби і кігті хижих звірів, що повинно було відганяти всяке зло, відлякувати ворогів - видимих і невидимих [9, с.130]. У комплексі язичницького світогляду стародавніх слов'ян і в християнський час існував культ дикого кабана, про що свідчить знахідка кабанячого ікла з написом "Господи помози рабу своему Фоме" [23, с.120].

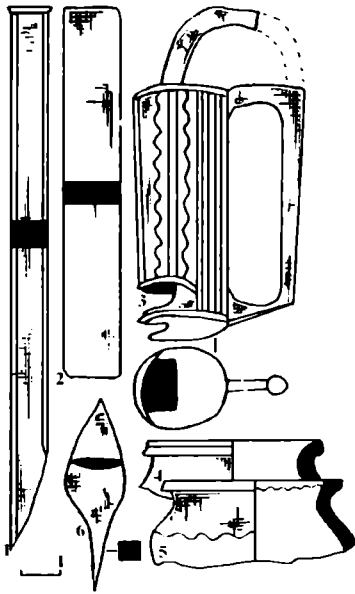

Рис. 3. Речі з "будівничої жертви" з Чорнівського городища

Про суть "будівничої жертви" існує декілька точок зору, але всі вони сходяться у тому, що це пов'язано з язичницьким світоглядом. В основі звичаю лежала уява про необхідність жертви при спорудженні будь-якої будівлі, щоб забезпечити її міцність, зберегти її саму і мешканців від впливу "злих духів". Віра у "будівничу жертву" базувалася на необхідності умиротворити "злих духів" землі або перенести думу жертви в покровителя нової будови [29, с.96]. Чорнівська "будівнича жертва" була закладена під поріг житла феодала. Поховання кіньського черепи під фундаментом хати, як пояснювали на Західній Україні, запобігав лиху: "пещастя і лихо падають на цей череп, а не на мешканців житла" [45, с.137]. У давнину кінь символізував сонце і разом з тим воду. Його приносили в жертву водяному божеству. "Будівничі жертви" під порогом будинку відомі в Новгороді [28, с.21].

Обряд закладання будівничої жертви під стінами будинку на території Буковини зберігався донедавна, коли при спорудженні нової хати ставили по кутах на фундамент монети, як символи оберегу.

Отже, археологічні матеріали, отримані під час досліджень на теренах Пруто-Дністровського межиріччя, дозволяють дійти висновку, що духовне життя місцевого населення XII – першої половини XIII ст. розвивалось у загальному руслі давньоруської культури і йому притаманні ті ж самі риси. Православно-язичницький комплекс, який склався історично в процесі християнізації Русі й пронизував увесь світогляд слов'ян, являв собою складний, заплутаний клубок вірувань, звичаїв, забобонів, релігійно-містичних обрядів і ритуалів язичницького періоду, які злилися з елементами православ'я. Археологічні матеріали підтверджують і доповнюють складну картину духовного життя населення давньої Русі за часів існування двовір'я, дають можливість проводити порівняльний аналіз з етнографічними свідченнями XIX – першої половини XX ст. і прослідкувати рештки язичеських вірувань на території нашого краю до сьогодення.

Використана література: 1. Полное собрание русских летописей. - М.: Восточная литература. 1962.- Т.1.-580 с; 2. Полное собрание русских летописей. - М.: Восточная литература. 1962.- Т.2.-938 с; 3. Байбурин А.К. „Строительная жертва“ и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян // Проблемы славянской этнографии. - Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1979. - С. 155-162; 4. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. - Л.: Наука. 1983. - 192 с; 5. Боровский Я.Е., Моця А.П. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии): Сб.науч. тр.

- К.: Наук. думка, 1990. – 11-138; **6.** Возний І.П. Сліди давньоруської цивілізації // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 3-4. – С. 137-142; **7.** Войников А.Н. Этнографический сюжет строительного жертвоприношения в фольклорном тексте: на материалах болгар Бессарабии // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври. – 2001. – Вип. 3. – С. 116-117; **8.** Зеленін Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – 80 с; **9.** Ивакин Г.Ю. Священный дуб Перуна // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1981. – С.124-158; **10.** Иванов В.С. Опыт истолкования древнейших ритуальных символов, образованных от „ASVA“ конь // Проблемная история языков и культуры народов Индии. – М.: Наука, 1974. – С.75-138; **11.** Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII в. в с. Василеве. Памятники культуры СССР: Исследования и реставрация. Сб. ст. / Редколлегия И.Э. Грабарь и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 3. – С. 37-50; **12.** Мисько Ю. Язичницькі храми західних і східних слов'ян: спроба порівняльного аналізу (на археологічному матеріалі) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 182-214; **13.** Мисько Ю. До питання про інтерпретацію поховань у фундаментах Василівського храму. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2002. – Т.2. – С.129-133; **14.** Митрополит Іларіон. Давньохристиянські вірування українського народу. К, 1992; **15.** Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: Глобус, 1996. – 224 с; **16.** Носова Г. Язычество в православии. – М.: Наука, 1975. – С.152 с; **17.** Петренко В.В. Раскоп на Варяжской улице (пост роики и планировка) // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Л.: Наука, 1985. – С.81-116; **18.** Пивоваров С. Давньоруська язичницька споруда в с. Галиця // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 1. – С. 74-90; **19.** Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на «Оукраине Галичской» (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.). – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с; **20.** Пивоваров С. Християнські старожитності в межірччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с; **21.** Русанова И.П. Культурные места и языческие святилища славян VI-XIII вв. // РА. – 1992. – № 4. – С. 50-67; **22.** Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: АРХЭ, 1993. – 144 с; **23.** Рыбаков Б.А. Искусство древних славян // История русского искусства. – М.: АН СССР, – 1953. – Т.1; **24.** Рыбаков Б.А. Христиане или язычники? // Наука и религия. – 1966. – №2; **25.** Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XII вв. – М.: Наука, 1982. – 592 с; **26.** Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 783 с; **27.** Седова М.В. Суздаль в X-XV веках. – М.: Информационно-издательское агенство «Русский мир», 1997. – 320 с; **28.** Седов В.В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Повгороде // КСИИМК. – 1957. – Вып.68. – С.20-30; **29.** Тайлор Э.Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с; **30.** Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с; **31.** Тимошук Б.О. Зустріч з легендою (Історико-краєзнавчі нариси). – Ужгород: Карпати, 1974. – 128 с; **32.** Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 178 с; **33.** Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с; **34.** Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута. СА. – 1983. – № 4. – С. 161-173; **35.** Тимошук Б.О. Василів - місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – 30 с; **36.** Тимошук Б. Язичницькі святилища Галицької Русі // Матеріали наук. конф. «Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»)». 8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів. – Львів, 1998. – С. 39-50; **37.** Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с; **38.** Толстой Н.И. Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1989. – С.7-22; **39.** Цауне А.В. Язычество древней Руси. Славянская археология. Этногенез, расселение и духовная культура славян. Материалы по археологии России. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – С. 205-216; **40.** Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии: около 1000 статей. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель»; ООО «Русские словари», 2001. – 624 с; **41.** Dembinska M., Gassowski J. Materialne przejawy kultu // Historia kultury materialnej Polski. Wrocław: Warszawa; Kraków; Gdańsk. – T.1. – S.320-342; **42.** Herrmann J. Die Ergebnisse der Ausgrabungen in Feldberg, Kr. Neustrelitz. Ein Beitrag zur Rethra-Frage // Ausgrabungen und Funde. – 1968. – Band 13. – S. 198-204; **43.** Herrmann J. Ralswiek - Seehandelsplats, Hafen und Kultsatte. Arbeitstand 1983 // Ausgrabungen und Funde. – 1984. – Band 29. – S. 128-135; **44.** Keiling H. Ein jungslawisches Bauwerk aus Spaltbohlen von Parchim // Ausgrabungen und Funde. – 1984. – Band 29. –

S. 135-144; **45.** Kaindl R. F. Haus und Hof bei den Rusnaken // Globus. - 1897. - Bd.71. - № 9. - S.135-138; **46.** Slupecki L. P. Problem słowiańskich świątysc // Slavia Antiqua. 1994. T. XXV. S. 47-67.

Ihor Voznyi

ARCHEOLOGICAL SOURCES ON PAGAN CONVICTIONS VESTIGES IN SPIRITUAL CULTURE OF THE POPULATION OF NORTHERN BUKOVYNA in the 12th - the first half of the 13th centuries

The article deals with materials of the archeological excavations which prove that the pagan convictions held strong positions on the territory of Northern Bukovyna in the 12th – 13th centuries. Several sanctuary places built in earlier times still exist here. Besides pagan cult objects called “idol temples” constructed in Ancient Rus’ period were also discovered.

The ancient pagan tradition called “construction sacrifices” was also preserved in Bukovyna in the 12th – 13th centuries.